

Олена Воскобойнікова-Гузева,

аспірантка НБУВ

Формування та розвиток системи документопостачання НБУВ (1918-1997 рр.)

У статті простежено динаміку розвитку діючого документного фонду (ДДФ)* Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського на підставі відомостей про рух фондів за 1965-1997 рр.

З історико-статистичного аналізу розвитку ДДФ НБУВ випливає, що створена розгорнута система документопостачання сприяла його активному формуванню та кількісно-якісному зростанню, забезпечивши виконання головної типологічної функції національної бібліотеки - формування фонду вітчизняних видань.

Історія розвитку Бібліотеки починається з ухвалення Радою Міністрів Української Держави закону від 2(15) серпня 1918 р. «Про утворення Фонду Національної Бібліотеки», який формувався з метою придбання й систематизації книжок, бібліотек, рукописів та інших творів [1,2] (од.зб.1, арк. 3-4).

Виокремимо певні періоди діяльності Бібліотеки, які розглядатимуться через призму розвитку її документних фондів і системи документопостачання.

Перший період (1918-1920 рр.) - організаційний, коли в умовах політичної нестабільності та відсутності постійного приміщення Тимчасовий комітет для заснування Національної бібліотеки Української Держави за підтримкою уряду добирав фонд книгозбірні.

Фундатори, беручи за взірці організацію всесвітньовідомих закордонних бібліотек (Публічної, Академічної в Петербурзі та Рум'янцевського музею в Москві), наголошували на необхідності створення в структурі Бібліотеки відділу рукописів. У ньому повинна була збиратися рукописна спадщина діячів, які, незалежно від національності й переконань, жили й творили в Україні. Мали функціонувати відділи довідковий та «Україніса», створюватися каталоги Бібліотеки [3].

Національна бібліотека України накопичувала свої фонди різними шляхами.

Наприкінці 1918 р. її фонд становив кілька сотень книжок. Комітет виробив законопроект про обов'язкову надсилку двох примірників усіх друкованих в Україні творів, закуповував приватні бібліотеки (од.зб.34, арк.1), і влітку 1919 р. фонд ВБУ вже налічував близько 400 тис. од. зб. Важливим джерелом його поповнення стає передача (за декретами й наказами радянської влади та розпорядженнями інших офіційних установ) цілих бібліотек, збірок і окремих книжок. Саме у такий спосіб до неї потрапляли наукові

видання, стародруки, література з різних галузей знань іноземними мовами. З цього приводу ведеться активне листування з численними організаціями та приватними особами (од. зб. 11, 24).

Особливу увагу Тимчасовий комітет приділяв збору спеціальних видань періоду української революції (звернення, афіші тощо), за допомогою уряду збиралися науково-архівні матеріали (од.зб.11, арк.122).

Поступово створювався обмінно-резервний фонд. Для комплектування ВБУ російськими виданнями, насамперед науковими, здійснювався книгообмін з різними бібліотеками, зокрема і з Петроградською публічною (од.зб. 38).

За Статутом (затверджений 30 вересня 1919 р.) Бібліотека мала одержувати два обов'язкових примірники (ОП) книжок, періодичних видань, нот, мап, діаграм, таблиць, малюнків, гравюр, портретів, плакатів, ілюстрованих листків, афіш та іншої видавничої продукції з числа тієї, котра за законом надавалася державі й виходила в межах України, коли число примірників якогось видання перевищувало 100. Так створювалася система докумен-

* Поняття документний фонд НБУВ автор розглядає як сукупність усіх різноманітних книжкових, журнальних, газетних та інших друкованих і недрукованих джерел інформації, що, незалежно від віку та носія, кумулюються і вводяться в науковий і культурний обіг Бібліотекою.

топостачання Бібліотеки, що формувалася на засадах вичерпного комплектування вітчизняними виданнями й пріоритетного придбання найцінніших у науковому та культурологічному відношенні видань інших країн.

Уже в липні-серпні 1920 р. Бібліотека мала до 300-400 тис. томів. Ознака тих часів - швидке зростання фондів, які подорожували з приміщення в приміщення, недосконалі каталоги та неналагоджений облік. Рада бібліотекарів, що за дорученням ТК керувала всіма поточними роботами ВБУ, не мала можливості через ці проблеми з'ясувати наявність «книжкової готівки, кількість дублетів, присутність або відсутність тої чи іншої книжки» (од.зб.34, с.1).

Восени 1920 р. Рада бібліотекарів розробила план, за яким весь бібліотечний фонд було розбито на кілька відділів за окремими топографічними одиницями, а саме:

1) загальний відділ - основна база Бібліотеки; 2) довідковий (міститься у читальні для безпосереднього користування читачами); 3) газетний; 4) стародруків; 5) графічний (ноти тощо); 6) дублетний фонд; 7) обмінний фонд.

Загальний відділ, як основа фонду, за цим планом [там само, с.4], охоплює друковані твори з усіх галузей людського знання, за винятком друків, які, з огляду на їх форму, характер та інші особливості, включаються в окремі відділи. До нього не належали, насамперед, рукописи, стародруки, періодичні видання (журнали), газети, графічна продукція й листівки. У цей фундаментальний і універсальний фонд від самого початку включалися цінні приватні книгозбірні. У загальний відділ вливалися й окремі книжки з різних галузей знань з відділу постачання. Доцільність саме такого влаштування фондів підтвердив зростаючий інтерес до ВБУ читачів. Воно виправдало себе та відбилося в кількості одвідувань читальної зали, відкритої в серпні 1920 р. (од.зб.34, арк.1) та укомплектованої приватними збірками професорів і періодикою.

Наступний період (1921-1948 рр.) розвитку Бібліотеки характеризується становленням чіткої системи книгопостачання, наукової обробки й розкриттям фондів.

Завершується формування

цілісної системи документопостачання. Книги, журнали, рукописи та інші матеріали потрапляють до Бібліотеки: як ОП, за постановами урядів РСФРР, УСРР та СРСР; у спосіб купівлі бібліотек, збірок і окремих книжок в Україні; виписки з-за кордону іноземних книжок і журналів, через НКО; дарунків від установ та окремих осіб; передавання - декретами й наказами радянської влади та розпорядженням офіційних установ; обміну (од.зб. 110, арк.2).

Планомірне систематичне поповнення фондів здійснювалося, насамперед, за рахунок отримання саме ОП. Ще в березні 1922 р. Рада народних комісарів прийняла постанову «Про обов'язкову безплатну пересилку Українській АН всіх друкованих видань», за якою всі відомства, установи й видавництва, що знаходилися на території УСРР, були зобов'язані надсилати до Академії наук по два примірники своєї друкованої продукції. Ця постанова надавала можливість вичерпно комплектувати фонди Бібліотеки вітчизняними виданнями та сприяти створенню паралельно з Книжковою палатою архіву друку видань України. Така ситуація тривала до 1939 р., коли за постановою РНК УРСР «Про постачання найважливішим державним книгосховищам УРСР видань, що виходять на території УРСР та про доставлення обов'язкових і сигнальних примірників друкованих видань» Бібліотеку було позбавлено одного безплатного примірника республіки.

Книгозбірня комплектувалася і обов'язковими безплатними примірниками видань, що виходили в РСФСР та інших республіках через Російську центральну книжкову палату (Москва). З кінця 1924 р. обов'язкові безплатні примірники надходять безпосередньо від книжкових палат Росії і Білорусі (од.зб. 110, арк. 2), з 1925-1926 рр. - від Азербайджанської, Грузинської, Вірменської та Узбекської КП (од.зб.142, арк.5), з 1926-1927 рр. - від Туркменської КП по одному примірнику творів (од.зб.181, арк.3).

За постановою ЦВК та РНК від 23 серпня 1931 р. «О снабжении важнейших государственных книгохранилищ всеми изданиями, выходящими на территории СССР» було встановлено дві категорії ОП -

платний та безплатний. На той час за ВБУ було закріплено право отримання (двох) безплатних ОП (з 1933 р. - одного). Великого значення набувало також одержання всесоюзного платного ОП через Центральний колектор наукових бібліотек (ЦКНБ) Всесоюзного книготорговельного об'єднання (Москва). З 1921 по 1941 р. до фондів Бібліотеки надійшло близько трьох млн. ОП усіх видів видань (крім газет і листівок).

Другим важливим джерелом комплектування було офіційне (на підставі загального узаконення або спеціального розпорядження уряду) передавання літератури Бібліотеці. Саме за постановою Колегії НКО від 2.07.1926 р. до її фондів було прилучено бібліотеку колишнього Київського університету (близько 455 тис.томів) з огляду, головним чином, на те, що у ВБУ нею широко користуватимуться науковці й публіка та значною мірою будуть заповнені прогалини у фонді. «Із об'єднання систематично складеної наукової бібліотеки колишнього Київського університету та обов'язкового примірника й інших багатющих фондів ВБУ утвориться дійсно велика універсальна наукова бібліотека» (од.зб.142, с.6-7).

У 20-30-ті роки зароджується і розгалужується система внутрішнього книгообміну. В 1940 р. Бібліотека співпрацює з 475 партнерами. Фонди поповнюються (вже традиційно) і за рахунок подарунків приватних осіб та установ. Придбання ж видань і рукописів у власників помітно зменшилося, оскільки зросли витрати на нову наукову літературу. Бібліотека робить ретельний відбір - купує лише стародруки, рідкісні видання, рукописи, цінні бібліотеки, систематично укомплектовані видання.

Нову іноземну літературу вона одержувала за підтримкою уряду з різноманітних джерел. Систематичне комплектування здійснюється з кінця 1922 р. шляхом купівлі, міжнародного книгообміну (МКО), дарунків.

Збирання книг для ВБУ організують учені Англії, Франції та інших країн. Так потрапляють до Бібліотеки комплекти нових наукових періодичних видань, наукові монографії, збірники.

Охарактеризована система доку-

ментопостачання сприяла активному зростанню фондів та формуванню їх складної організаційної структури.

З 1 січня 1923 р. ВБУ веде точний облік своїх надходжень, але ще в 1925 р. не може дати остаточного підрахунку своїх попередніх фондів (од.зб.110, арк.4). У 1925-1926 рр. обсяг фонду ВБУ (од.зб.142, арк. 10-13) дорівнює 1 285 тис. од.зб. 1928 р. ВБУ мала майже 2 200 тис. томів, з них у фондах основної бібліотеки - 1 188 тис. од.зб., Університетському відділі - 455 тис.од.зб., Подільському - 163 845 од.зб., у Лаврському, Михайлівському, Софійському відділах - 520 тис. од.зб., у Вінницькій філії - 110 тис. од.зб., та бібліотеки, що перебували в тимчасовому користуванні, налічували 52 тис. од.зб.

У 20-ті роки щорічний приріст сягав величезної цифри й становив до 100 тис. книг і журналів, 100 тис. інших матеріалів. Але, не маючи ніколи достатньо штату, Бібліотека опрацьовувала лише частину надходжень, що спричинювало збільшення незакаталогізованих позицій (од.зб. 228, с. 7). Тобто, проблема обробки й розкриття наявного фонду дедалі загострювалася.

У 1928-1929 рр. штат установи збільшився до 140 працівників. Бібліотеку терміново зобов'язали приступити до впорядкування фондів за спеціально розробленим десятирічним планом.

У 30-ті роки щорічне зростання фондів збільшується і, приміром, у 1939 р. становить - 194 692 од.зб. (од.зб.590, арк.1), у 1940 р. - 141 538 од.зб. (од.зб. 600, арк.1). Отже, напередодні Великої Вітчизняної війни Бібліотека нараховувала майже 5 500 тис. томів (неопрацьована частина фонду становила, за різними джерелами, від 2 200 тис. томів (од.зб. 574) до трьох млн. друк. од.) [4, с.65].

У 1941 р. за наказом Президії АН УРСР спеціальна комісія готувала до поетапної евакуації найцінніші фонди Бібліотеки до Уфи. Наприкінці серпня книгозбірня в складі установ АН УРСР закінчила їх евакуацію. В Уфі вона, після ретельної трьохмісячної перевірки, відновила відвідування для науковців Академії, урядових діячів.

Безплатний ОП, іноземна література надходили за новою адресою Бібліотеки. З 1943 р. вона отримує твори друку з усіх джерел комплек-

тування. У квітні того ж року уряд виділяє АН УРСР 12 тис.крб. на придбання іноземної літератури. В уфимський період фонди поповнюються 121 882 од.зб. (од.зб. 633, с.10-11). З жовтня 1943 по квітень 1944 р. Бібліотека обслуговує своїми фондами в Москві, до якої прибуває в складі установ АН УРСР, а в травні 1944 р. повертається у рідне місто.

За 1941-1945 рр. до фондів БАН УРСР надійшло (книг, брошур, журналів): 1941 р. - 26 тис.; 1942 - 14 340; 1943 - 28 459; 1944 р. - 52 916 (од.зб. 647, арк.1). Але за часів фашистської окупації Києва вона втратила багато цінних наукових видань, унікальних рукописів. Усього загарбники вивезли зі сховищ 719 тис. творів друку, знищили близько 76,4 тис. книжок.

З 1.11.1941 по 25.09.1943 р. основна робота штату, який залишився в місті, полягала «у розшукуванні та завезенні до Бібліотеки так званих безгосподарчих фондів, якими вважалися на той час всі збірки книжок товариств, що виїхали з Києва під час евакуації, а також всіх тих, що загинули від рук німецьких палачів» (од.зб. 635, с.1). Співробітники Бібліотеки виявили та завезли до її приміщення 850 тис. од.зб., 472 пачки рукописних матеріалів, чотири тис. нот. Саме так було врятовано більшість фондів інститутів АН УРСР. Крім того, було перенесено та збережено приватні бібліотеки, частину відділу «Орієнталія», з якого було врятовано 200 тис. од.зб.

Бібліотека намагалася комплектуватися ОП, але до неї потрапляли, дуже випадково, лише ті матеріали, що виходили в Києві.

Одразу після звільнення міста від загарбників, з 8 листопада 1943 р. розпочалися роботи з відновлення книгозбірні, які тривали майже два роки: ремонтувалися приміщення, налагоджувалася система обслуговування, комплектувалися фонди, каталогізувалися поточні надходження, приймалася евакуйована частина. БАН допомагала знищенням і пограбованим бібліотекам Києва і республіки. Так, вона відібрала з фондів концентрації та передала 120 тис. книг і журналів бібліотекам наукових установ АН УРСР, 243 тис. прим. - іншим бібліотекам [4, с.108].

Протягом 1944-1945 рр. Бібліотека отримала 426 тис. творів друку

(там само, с.110); 1946 - 194 270 од.зб. (од.зб. 671, с.1); у 1947 р. - 93 353 од.зб. (од.зб. 685, с.3). За серпень - жовтень 1946 р. Бібліотека одержала 13 вагонів з радянською літературою та газетами, вивезеними окупантами. З них два вагони з видавничою продукцією, що належала Державній білоруській бібліотеці та БАН БРСР, було повернуто 15 тис. томів й відкладено для передачі у стосах (22 м³) книг і журналів (од.зб. 671, арк.2).

На початку 1948 р. в складі Бібліотеки нараховувалося 19 відділів та кабінетів (безпосередньо обслуговували читачів - 15). Її фонд становив 4500 тис. томів, діючий фонд - 1500 тис. (од.зб.701, арк.1).

Третій період розвитку Бібліотеки - 1948-1965 рр. Постановою Ради Міністрів УРСР від 7 серпня 1948 р. БАН було реорганізовано в Державну публічну бібліотеку УРСР (ДПБ). Її завдання та функції відображено в Статуті, затверженому Радою Міністрів УРСР 17.06.1949 р. (од.зб. 716, арк.1-4).

Реорганізацію було спричинено швидким післявоєнним розвитком науки, техніки, підвищенням загального рівня вимог до науково-дослідних, дисертаційних, дипломних робіт, розгортанням відбудовчої діяльності. В читальні зали Бібліотеки прийшло чимало читачів - кваліфікованих фахівців, які працювали над удосконаленням виробничих процесів у промисловості, сільському господарстві, культурному будівництві. ДПБ виявилася єдиною великою бібліотекою в Києві, яка мала майже всі радянські видання та значні книжкові фонди цінної літератури за старі часи (од.зб. 671, с.3).

За Статутом, ДПБ УРСР виконувала функції центрального державного книгосховища України, в якому зберігалися друковані й рукописні книги, архіви письменників, наукових і громадських діячів та ін., рукописні матеріали; фундаментальної бібліотеки АН УРСР; центральної республіканської бібліотеки, яка обслуговувала широкі кола читачів; республіканської науководослідної установи в галузі книго-та бібліотекознавства і бібліографії, центру рекомендаційної бібліографії УРСР.

ДПБ поповнювала свої фонди шляхом: одержання безплатного

ОП видань друкованої продукції СРСР, УРСР; передплати періодичних видань; купівлі радянської та дореволюційної літератури; придбання рукописних книг, матеріалів і документів, які мали історично-культурну цінність; книгообміну з бібліотеками, науковими установами й окремими особами; безплатного придбання книжкових колекцій, що передаються бібліотеці від організацій, установ, окремих осіб.

Перетворення БАН УРСР на ДПБ, розширення основних функцій зумовило зміни в поточному комплектуванні фондів, які поповнювали значно більшою кількістю примірників сільськогосподарської, природознавчо-наукової, виробничо-технічної літератури, а також науково-популярними виданнями [4, с.126]. Це, в свою чергу, спричинило зниження наукового потенціалу документних фондів Бібліотеки [5, с.16].

Змінюється і система комплектування її фондів ОП. Система безплатного та платного ОП творів друку СРСР і УРСР забезпечувала фонди друкованою продукцією радянських часів російською, українською та іншими мовами народів СРСР, гарантувала установі надійне, повне і своєчасне одержання літератури, забезпечуючи планомірне поточне комплектування, давала можливість скорочення обсягу комплектування з інших джерел. З березня 1949 р. Всесоюзна книжкова палата надсилала ДПБ лише радянські видання російською мовою та іноземні в одному примірнику.

Щодо радянської літератури мовами народів СРСР (крім російської й української), то з 1950 р. Бібліотека переважно комплектується науковими виданнями, які мають паралельні тексти або резюме російською мовою.

Стосовно отримання нею видань, що виходили друком на території УРСР, також відбулися зміни, які, насамперед, торкнулися централізованого комплектування ДПБ республіканським ОП. До того часу вона отримувала два безплатних ОП видань УРСР: один з Книжкової палати УРСР - для архівного фонду видань республіки, другий - з її поліграфічних підприємств - для загального фонду (од.зб. 721, с.62), але за Постановою Ради Міністрів УРСР

від 20.05.1949 р. та за її розпорядженням від 9.07.1949 р. ДПБ почала одержувати лише один безплатний примірник творів республіканського друку для архівного фонду друку УРСР (од.зб. 715, с.21).

З 1949 р. ДПБ отримує через Київський обласний бібліотечний колектор повний платний комплект ОП усіх видань, що виходять на території УРСР. За постановами 1952 і 1959 рр. щодо впорядкування кількості платних і безплатних примірників Бібліотека одержувала один безплатний примірник творів друку від поліграфічних підприємств України, другий - надходив з ЦКНБ у Москві в комплекті загальносоюзного ОП. З 1.09.1959 р. в зв'язку зі скороченням кількості бібліотек, яким надавалося право отримувати безплатний ОП видань СРСР російською мовою з ВКП, позбавляється цього права й ДПБ. З 1960 р. з ЦКНБ до неї надходив повний платний комплект ОП книжок, що вийшли друком у СРСР російською мовою тиражем понад 600 прим. і радянські видання іноземними мовами.

Перетворення в системі одержання ОП творів друку СРСР та УРСР не гарантували необхідної Бібліотеці кількості видань і, звичайно, не розв'язували проблеми доукомплектування фондів документами, виданими раніше. Тому ДПБ вдається до передплати та книгообміну, купівлі.

З огляду на це, в 1960-1961 рр., уперше за післявоєнні роки, був складений «Тематичний план комплектування фондів ДПБ УРСР вітчизняними виданнями» і «Положення про комплектування фондів ДПБ УРСР вітчизняними виданнями» та «Положення про комплектування фондів ДПБ УРСР вітчизняною літературою», перелік типів друкованих видань, якими установа не комплектувалась, а також Положення про ретроспективне комплектування її фондів.

1961 р. вводиться додаткове централізоване постачання ДПБ платного ОП видань УРСР безпосередньо з видавництва, що покращує комплектування фондів продукцією видавництва центральних та вищих навчальних закладів УРСР [4, с.128].

З 1951 р. за спеціальним наказом до Бібліотеки надходить по два примірники авторефератів та по одно-

му - дисертацій, захист яких відбувся в наукових установах і вузах України.

Доукомплектовуються книжкові фонди ДПБ, особливо по заповненню лакун, що з'явилися внаслідок порушення системи книгопостачання та пограбування під час війни. Продовжується поповнення окремими цінними в науковому відношенні виданнями за допомогою вітчизняної й зарубіжної букіністичної торгівлі, внутрісоюзного книгообміну, мікрофільмування, копіювання документів. Важливим засобом ретроспективного комплектування фондів і заповнення лакун було виявлення книжкових зібрань, що зберігалися у бібліотеках чи установах і не використовувалися на місцях, а також цінних приватних бібліотек учених і діячів культури.

Комплектування фондів ДПБ УРСР іноземною літературою здійснювалося, в основному, з двох джерел - шляхом МКО і коштом Всесоюзного об'єднання «Міжнародна книга». З цих джерел відбувалося централізоване комплектування іноземною літературою бібліотек АН УРСР.

З середини п'ятидесятих років ДПБ стає депозитарієм ООН, ЮНЕСКО та інших міжнародних організацій і починає регулярно отримувати їх офіційні документи: ЮНЕСКО - з 1956 р., ООН та Міжнародної організації праці - з 1957 р., Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ) та Всесвітньої організації охорони здоров'я - з 1958 р.

З 1962 р. ДПБ відмовляється від широкого комплектування художньою літературою соцкраїн мовою оригіналу, комплектує лише твори класиків їх літератури (художньою, виданою в капіталістичних країнах, Бібліотека не комплектується). Припиняється поповнення фондів зарубіжною медичною літературою практичного значення.

Щорічні надходження з усіх джерел документопостачання коливаються в цей період від 461 717 обл. од. (1949 р.) (од.зб. 720, арк.3) до 597 тис. обл. од. (показник 1958 р.) (од.зб. 984, арк.1). До основних джерел поповнення фондів додаються надходження за рахунок розробки фондів концентрації, що утворилися за роки війни. У 1949 р. переінвентаризується більша частина книжкової готівки основного книгосховища та

книжкових фондів спеціальних відділів і кабінетів. Усього заінвентаризовано 1 320 122 книги та журнали (од.зб. 720, с.3). На 1.01.1963 р. (за книгою сумарного обліку) в діючих фондах ДПБ нараховувалося 4 991 411 од.зб. (од.зб. 1152, с.3).

Реорганізація БАН УРСР у ДБП не тільки викликала зміни в комплектуванні, що спричинили зниження наукового потенціалу її документних фондів, а й вимагала інтеграції функцій фундаментальної бібліотеки АН, яка повинна була бібліотечно-бібліографічними засобами задовольнити потреби розвитку науки, а також виконувати функції великої публічної бібліотеки України як центру обслуговування масового й кваліфікованого читача.

Наступному періоду розвитку фондів Бібліотеки передувала пожежа 24-25 травня 1964 р., що сталася в її центральному будинку по вул. Володимирській, 62 (обсяг розмішених тут діючих фондів на той час дорівнював 2 млн. 700 тис. обл. од. зб.). За орієнтовними підрахунками, загинуло 450 тис. од. зб. (10% від усього фонду або 24% від основного фонду центрального книгосховища), серед яких переважали вітчизняні періодичні видання, російські та українські книги радянського й дореволюційного часу та незначна частина іноземних журналів ХХ ст. (од.зб. 1228, арк.4). Від вогню повністю загинуло 388 тис. книг, решта врятованих видань не підлягала реставрації. Це були здебільшого економічні, юридичні, історичні видання, книги з історії релігії, художня література (там само, арк.13).

Як свідчать документи архіву НБУВ, саме завдяки зусиллям працівників нашої Бібліотеки, допомозі військових частин, працівників інститутів АН УРСР та громадськості Києва було врятовано унікальні рукописні матеріали, стародруки й цінні видання, картографічні й образотворчі фонди, всі книжкові колекції (Кримського, Лазаревського, Сікорського, Маслова, Соколова, Костомарова, Бунге, І Київської гімназії, колишнього Київського університету св. Володимира та ін.), фонди спеціалізованих відділів і кабінетів (марксистсько-ленінської літератури, бібліографічного, спецвидів технічної літератури, сільськогосподарської, музичної, бібліотекознавчої, підручні й

довідкові бібліотеки), фонд Президії АН УРСР та обмінні фонди.

Керівництво ДПБ, Президія АН УРСР, бібліотечна громадськість України вжила швидких, ефективних заходів з метою заповнення лакун у фондах. Книжкова палата УРСР у Харкові виявила готовність передати Бібліотеці свій резервний фонд довоєнних українських видань (понад 5 тис. книг), інші великі бібліотеки цього міста також запропонували зі своїх обмінних і резервних фондів необхідні видання (од.зб. 1230, арк.5), важливою стала допомога ЛНБ ім. В. Стефаника й Бібліотеки Львівського державного університету ім. І. Франка, частково допомогла відновити фонд краєзнавчих видань ОДНБ ім. М. Горького.

Важливими джерелами заповнення лакун стали внутрішні резерви Бібліотеки (од.зб. 1228, арк. 9-10) - дублетні, неопрацьовані, резервні фонди (понад 1 млн. од. зб.), дублетні примірники книг, зняті з полиць за кілька років до пожежі з-за нестачі місця. Протягом 1952-1953 рр. центральні бібліотеки союзних республік, що одержували до Великої Вітчизняної війни безплатний ОП видань УРСР, надіслали їх до ДПБ, де після звірки з каталогами лише незначну частину цієї літератури було направлено в діючий фонд Бібліотеки, решту - переміщено до резервного. 1964 р. ця література стала ще одним джерелом заповнення лакун. Фонди наукових видань поповнилися і за рахунок переданої ДПБ дарчої колекції АН СРСР.

Отже, ДПБ не втратила провідного місця серед найбільших бібліотек Союзу як база для наукової та культурно-освітньої роботи в Україні.

Четвертий період - 1965-1991 рр. Постановою ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС від 15 липня 1964 р. ДПБ було віднесено до першої групи універсальних та спеціалізованих бібліотек СРСР і на підставі розпоряджень Президії АН УРСР від 22.03 та 15.04.1965 р. було перейменовано в «Центральну наукову бібліотеку АН УРСР».

Це знову викликало зміни, насамперед у комплектуванні фондів. Обмежується обсяг малоцінної в науковому відношенні літератури, в основному комплектуються суто наукові видання за різними галузями знань. Головним завданням Біб-

ліотеки стає забезпечення документально-інформаційною базою наукових досліджень та науково-технічних програм, розроблюваних НДУ АН. Уряд УРСР надає право ЦНБ отримувати два безплатних примірники республіканських видань.

Протягом 1967-68 рр. було розроблено нові регламентуючі документи стосовно комплектування фондів Бібліотеки літературою, що виходить на території СРСР. Вони враховували заміну принципу вичерпної повноти комплектування літератури, яка вийшла друком на території Союзу російською та українською мовами, принципом відносної повноти. Не відмовляючися від універсальності фондів, ЦНБ ще більше зменшила обсяг комплектування за рахунок деяких типів літератури.

З 1975 р. Бібліотека відмовляється від поповнення фондів малоцінними в науковому відношенні публікаціями з питань сільського господарства і лісівництва, охорони здоров'я та медицини, розрахованих на практиків, від комплектування матеріалами патентної і нормативно-технічної документації та дитячою літературою, що не становила інтересу для мистецтво- та книгознавців, дослідників дитячої книги. Відтоді література з нових надходжень передається відповідно до Центральної наукової сільськогосподарської бібліотеки Південного відділення ВАСГНІЛ, Республіканської медичної бібліотеки, Науково-технічної бібліотеки (НТБ), патентного фонду, Державної республіканської дитячої бібліотеки. Їм же було передано за їхніми профілями книжкові видання зі старих фондів загальною кількістю понад 48 тис. од. зб. [5, с.16].

В умовах науково-технічної революції та «публікаційного вибуху» головним стає комплектування наукових видань за різними галузями знань [4, с.129]. 60% нових надходжень становлять платні й безплатні примірники, а саме: два безплатних примірники всіх творів друку УРСР, що надходять з поліграфічних підприємств республіки; ОП авторефератів дисертацій з вузів і наукових установ СРСР; ОП дисертацій, захищених у вузах та наукових закладах УРСР з двома примірниками авторефератів; платний ОП центральних видавництв УРСР; платний

ОП книг, виданих у СРСР російською та іноземними мовами з ЦКНБ. Використовуються всі інші способи документопостачання - купівля, передплата, книгообмін, дарунки.

Подальший розвиток комплектування фондів ЦНБ іноземними виданнями приводить до того, що Бібліотека комплектується книгами, науковими журналами й збірками наукових установ соцкраїн, центральних друкованих органів компартій та уряду цих держав, бібліографічними покажчиками та довідниками, енциклопедіями, іншими виданнями наукового спрямування. З капіталістичних країн Бібліотека намагається придбати переважно видання універсального характеру - енциклопедії, довідники, бібліографічні покажчики, книги й журнали загальнонаукового, комплексного характеру, фундаментальні праці за пріоритетними галузями знань. Науковими виданнями вузького профілю комплектуються лише бібліотеки наукових установ Академії.

Стабільність щорічних надходжень до фонду, їх точний облік дозволили автору статті розрахувати показник динаміки розвитку діючого документного фонду Бібліотеки*. Але не для кожного з періодів його розвитку можливо розрахувати ці показники. Так, приблизність підрахунків обсягу фондів з 1918 по 1926 р., велика кількість неопрацьованих книжкових фондів, втрати й порушення системи фондотворення у воєнні та повоєнні роки дозволяють вести розмову лише про щорічний приріст фондів в означені періоди.

З 1965 до 1991 р. показник ДР ДДФ коливався від 0,5 до 3,4. Винятком у цьому періоді стає розвиток фонду 1975-1980 рр. (його обсяг зменшувався від 3 до 7%), коли в умовах стабільних надходжень з усіх джерел документопостачання, в зв'язку з координацією комплектування фондів великих наукових бібліотек, передавалися цілі комплекси документів до спеціалізова-

них бібліотек УРСР (а саме до ДРМБ, ДНТБ, ДРБ УРСР для дітей та ін.). Так було здійснено щорічне списання з інвентарних актових книг Бібліотеки цих комплексів. Наприклад, 1977 р. (показник ДРФ - 7%) списано та знято із сумарного обліку 749 559 од. друк. продукції, з них 510 356 од. нормативно-інструктивної і патентної документації, переданої в березні 1976 р. до Державної республіканської науково-технічної бібліотеки та Республіканського патентного фонду РПФ УкрНІІТІ Держплану УРСР, а також 239 203 од. зб. дублетних примірників спецвидів технічної літератури. У 1978-79 рр. списано близько 70 тис. обл. од. дитячої літератури, переданої до ДРБ для дітей у 1977 р. 1980 р. до списання було підготовлено близько 300 тис. од. творів друку, в 1981 р. списано 147 240 од.

У вісімдесяті роки в Бібліотеці збільшується списання літератури, особливо застарілої, що втратила наукову цінність. Тому, незважаючи на стабільність нових надходжень з усіх джерел комплектування, позитивний показник ДРФ досить невисокий - від 0,5 до 0,7%. Лише в 1990 р. він сягнув 2,8% (максимальний показник в означений період). Як доводить порівняльний аналіз, показники ДР ДДФ, перебуваючи в прямій залежності від внутрішніх та зовнішніх фондоутворюючих процесів, відбивають кількісні зміни, що мали місце у фонді Бібліотеки в різні часи її розвитку. Структурні реорганізації, поширення науково-методичних функцій, наполеглива бібліотечно-бібліографічна, практична та теоретична діяльність формують ЦНБ ім. В.І. Вернадського в комплексний бібліотечно-інформаційний, культурно-просвітницький центр із понад 12-мільйонним документним фондом.

Цілісна система документопостачання фонду Бібліотеки сприяла піднесенню його наукового потенціалу та подальшому формуванню архіву друку видань УРСР. На жаль, Бібліотека не мала змоги протистояти вилученню з фондів цінних видань за «класово-ідеологічними» мотивами чи з причин «малоцінності», знищенню і розсипанню цілих колекцій та бібліотек, застосуванню принципу партійності до комплектування фондів.

1991-1997 рр. - період розвитку

документного фонду Бібліотеки, на формування якого кардинально вплинули процеси державотворення в Україні.

Дедалі оформлюються та стають доступнішими для читача такі фонди спеціалізованих профілів, як зарубіжної україніки, єврейських друкованих видань і рукописів, австрійської літератури. На жаль, централізоване книгопостачання за умов недостатнього фінансування дедалі погіршується. Якоюсь мірою лакуни, що утворюються, компенсують добродійні подарунки та пожертви, надходження літератури з діаспори.

Першочерговим для НБУВ є традиційне інформаційне забезпечення науково-дослідної тематики академічних установ, повнота та обсяг якого регулюються диференційованим відбором творів друку з урахуванням профілю наукових розвідок. Більше уваги має приділятися комплектуванню літератури з соціально-політичної, правової тематики, проблем світової економіки, національних питань, екологічних проблем. Бібліотека продовжує координувати комплектування фондів з універсальними й галузевими бібліотеками Києва.

Джерела комплектування українськими виданнями й творами друку країн ближнього зарубіжжя теж традиційні: контрольний або ОП, надходження з ЦКНБ, передплата, купівля, МКО, дари та ін. Але ще з 1990 р. спостерігається неритмічність та зменшення кількості надходжень із системи обов'язкових примірників (в умовах скорочення загального обсягу друку і друкарні та різні видавничі організації порушують порядок розсилки).

Значно впав відсоток надходжень авторефератів, особливо з колишніх республік СРСР (1993р.-1353, 1994-644, 1995р. - 166); зменшився процент навчальної, науково-технічної, довідкової, енциклопедичної літератури, складно отримати безкоштовну літературу (тези доповідей, матеріалів конференцій, урядових документів держав ближнього зарубіжжя).

На фоні цього збільшився обсяг літератури, що комплектується для заповнення прогалін у фонді, їх питома вага становить 34%. Серед них значна кількість цінних і рідкісних, матеріали із зібрань видатних учених, колекції реабілітованих авторів.

* Під динамікою розвитку (ДР) діючого документного фонду автор розуміє кількісні зміни обсягу фонду, які забезпечуються співвідношенням між новими надходженнями та вибуттям документів з фонду за певний проміжок часу (в даному разі - за звітний рік). Показник ДР ДДФ розраховується як співвідношення між річним зростанням обсягу ДДФ і ДДФ на початок звітного року. Його значення може бути позитивним, коли ДДФ за означений період збільшився, та від'ємним, коли обсяг зменшився. Показник (коефіцієнт) ДР ДДФ подається у відсотковому вираженні.

З 1994 р. спостерігається зміна пріоритетів у формуванні книжкового репертуару як України, так і країн СНД, що, в свою чергу, впливає на процес комплектування фондів Бібліотеки. Книжковий ринок заповнила продукція розважального характеру. Але деякі видавці поступово переходять до видання актуальної науково-пізнавальної та навчально-довідкової літератури з різних галузей знань: з філософії, релігії, української та світової історії, культури, економіки, комп'ютерних технологій, юриспруденції. Однак на якість наповнення фондів сучасними виданнями негативно впливає недостатнє фінансування й обмежене використання готівкових розрахунків.

МКО, як і раніше, один з ефективних засобів поповнення фондів виданнями країн СНД і Балтії. Так, у 1995 р. отримано 4 385 прим. з видавництва цих країн, а російськомовними виданнями їх центрів НТІ Бібліотека комплектується через передплату.

МКО залишається і головним джерелом комплектування іноземною літературою, хоча політичні та економічні перетворення в країнах Східної Європи суттєво впливають на його стан. Багато наукових установ відмовляються від його проведення. Дестабілізувалися і надходження шляхом передплати через об'єднання «Міжнародна книга», одержання мікрофіш іноземних журналів, що передплачувалися через ДПНТБ, ВІНІТІ. Збільшення фонду за рахунок купівлі - незначне, що зумовлено, передусім, браком коштів у Бібліотеки та неритмічністю поповнення книгарень міста іноземними виданнями.

Загальні процеси інформатизації та комп'ютеризації суспільства приводять до формування якісно нової групи документів у структурі фондів - на нових непаперових машиночитаних носіях (комп'ютерні файли, оптичні диски та ін.).

Автор статті дослідила динаміку розвитку діючого документного фонду НБУВ на підставі відомостей про рух фондів за 1991-1997 рр. Щорічне зростання фонду за рахунок розгалуженої системи документопостачання забезпечило показник ДДФ від 1,3 до 2,1%. Спостережено відносну стабільність значення показника.

З історико-статистичного аналізу розвитку ДДФ НБУВ випливає, що створена розгорнута система документопостачання сприяла його активному формуванню та кількісно-якісному зростанню, забезпечивши виконання головної типологічної функції національної бібліотеки - формування фонду вітчизняних видань [6, с.97].

Сьогодні загальний документний фонд НБУВ складається з основного, обмінно-резервного та резервного Президії НАН України.

НБУВ організує свої численні фонди на засадах їх диференціації за призначенням (основні (діючі), підсобні, депозитарні, обмінні та інші); організації основних і підсобних фондів за комплексами, що забезпечують спеціалізоване бібліотечно-інформаційне обслуговування.

Спеціалізація цих комплексів здійснюється за такими ознаками: видом документа (книги, періодичні видання, переклади, дисертації, автореферати та ін.), видом носія інформації (фонд видань на мікроносіях), за історико-культурною цінністю документа, хронологією й ін.; за додатковою ознакою галузі знання (фонд літератури з бібліотекознавства, гуманітарних, природничих або технічних наук), «авторського комплексу» (фонд публікацій ООН та її споріднених установ).

Організація фонду, що передбачає його розподіл на основні структурні частини, дає змогу забезпечити якісне й оперативне обслуговування, диференційовано вирішувати питання зберігання та збереження як окремих частин, так і всього фонду взагалі.

За останні роки збагатилася видова структура фондів, зокрема за рахунок непаперових носіїв інформації (мікроносіїв). Щорічні надходження до загального фонду НБУВ становлять близько 200 тис. прим. книг, журналів, дисертацій, рукописів, нот, карт і атласів, образотворчих матеріалів, мікрофіш, стандартів, аркушевого матеріалу, газет, фотокопій, діапозитивів, відеокасет, відбитків, дискет, CD-ROM.

Сучасна видова та функціональна структура відображає специфіку документного фонду НБУВ, яка полягає у виділенні двох принципових класів документів [7, с.107]. Це, по-перше, фонди загального збереження (книги, періодичні та не-

періодичні видання, спеціальні види документів), що містять головні результати розвитку сучасного наукового знання. Другий клас - історико-культурні фонди* (рукописні книги, рукописи колекційного характеру, стародруки й цінні видання, різноманітні тематичні зібрання і колекції бібліотеки). Ці фонди організовано в самостійні структурні формування, що відбивають матеріальний і духовний досвід людства, національні культури та ін.

НБУВ накопичено величезний досвід історико-книгознавчих, археографічних, кодикологічних і кодикографічних досліджень власних історико-культурних фондів. При цьому фонди загального збереження, що містять результати розвитку сучасного наукового знання, ще й досі не були об'єктом самостійного історико-бібліотекознавчого дослідження. Але кумуляція всього розмаїття типів і видів наукової літератури в межах документного фонду певної бібліотеки, зокрема НБУВ, формує через нього специфічну бібліотечну модель наукового знання, що потребує фахового багатоаспектного вивчення.

1. Ухвалений Радою Міністрів Закон про утворення Фонду «Національної Бібліотеки Української Держави» // Держ. віст. - К., 1918. - №32. - С.2.

2. Архів НБУВ, оп.1, од. зб. 1. Далі при посиланні саме на це джерело інформації в тексті вказуватиметься одиниця збереження і номер аркуша або сторінки.

3. Від Тимчасового комітету для заснування Національної Бібліотеки Української Держави в м.Києві // Там само. - С.1-4. Книжний віст. - 1919. - №1. - січ.-бер.

4. История Центральной научной библиотеки Академии наук Украинской ССР. - К., 1979. - 117 с.

5. Книжкові фонди Центральної наукової бібліотеки ім.В.І.Вернадського АН УРСР: Короткий огляд. - К., 1989. - 88 с.

6. Тюлина Н.И. Национальная библиотека: Опыт типологического анализа. - М., 1988. - 184 с.

7. Слободяник М.С. Наукова бібліотека: еволюція структури і функцій. - К., 1995. - 268 с.

*Принципи формування і визначення поняття «історико-культурні фонди» детально аналізуються в статті: Муха Л.В. Бібліотечні книжкові колекції та зібрання: паспортизація фондів (для Державного реєстру національного культурного надбання України) // Бібл. вісн. - 1997. - №3. - С.3-7.